

تحلیل محتوای دعای ۲۶ صحیفه سجادیه

فتحیه فتاحی زاده⁻

استاد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران

سعیده مطیعان نجار⁻

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۰۸)

چکیده

بهره‌برداری از آموزه‌های اهل بیت، مسیر رشد و سعادت آحاد جامعه را هموار می‌سازد. دعای بیست‌وششم صحیفه سجادیه با محوریت دعا در حق همسایگان و شیعیان، یکی از آموزه‌هایی است که می‌تواند در شناخت وظایف متقابل امام و امت مؤثر باشد. در این پژوهش، روش تحلیل محتوا به منظور کشف زوایای پنهان کلام امام سجاده^(ع) و کاربردی کردن آن به کار گرفته شده است. ضمن تحلیل کمی و کیفی دعای مذکور، وظایف امام و امت در سه بخش وظایف اختصاصی امام، وظایف اختصاصی امت و در پایان، وظایف متقابل آن دو شناسایی شد. در راستای تحقق وظایف یادشده، به دو جنبه اعتقادی و اخلاقی توجه شده است، البته بعد اخلاقی آن بسامد بالاتری دارد. تأکید بر شناخت امام در بخش اعتقادی و توجه به تحکیم روابط عاطفی آحاد امت، یاری رساندن به یکدیگر و نیز تنظیم رفتار و نوع تعامل هر یک با دیگران از مؤلفه‌های اخلاقی است که در دعای حضرت بدان پرداخته شده است. دستاورد کاربردی کردن آموزه‌های اسلامی، گام برداشتن در مسیر سلامت زیست اجتماعی و بهره‌مندی از جامعه‌ای ایده‌آل خواهد بود.

واژگان کلیدی: دعای ۲۶ صحیفه سجادیه، تحلیل محتوا، امام سجاده^(ع)، دعا در حق همسایگان و شیعیان.

⁻ E-mail: f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

⁻ E-mail: saidehmotieyan@chmail.ir (نویسنده مسئول)

مقدمه

با توجه به محدودیت‌های روش‌های اولیه تحقیق و نیاز به استفاده از روش‌های نوین و کاربردی‌تر، روش‌های جدید در مطالعات علوم اجتماعی و علوم انسانی ایجاد شد که یکی از این روش‌ها، روش تحلیل محتواست. این روش قابلیت دارد که می‌تواند بدون دخالت و اظهار نظر شخصی، از خود متن و تحلیل خالص متن به نتایج نهایی برسد و هیچ‌گونه پیش‌داوری در آن نداشته باشد. البته روش تحلیل محتوا تکنیک‌های مختلفی دارد که روش انجام‌شده در دعای ۲۶ صحیفه سجادیه و دعا در حق همسایگان و شیعیان، روش تحلیل محتوای مقوله‌ای و بر مبنای روش کمی و کیفی می‌باشد. در روش‌های سنتی هم این دعا از دیدگاه‌های مختلفی بررسی شده‌است و اگرچه آن‌ها هم مفید و قابل بررسی هستند، ولی اظهار نظرهای شخصی و سلیقه‌ای و نیز عدم پرداخت به تمام موارد اشاره شده از سوی امام^(ع) در دعا از مواردی است که مورد تأمل می‌باشد. این پژوهش به دنبال دریافت مفاهیم اخلاقی مورد نظر امام^(ع) بدون اظهار نظرها و سلیقه شخصی است و فقط و فقط موارد مورد نظر امام^(ع) را بیان خواهد کرد. اینکه در این امر بزرگ و خطیر، وظایف شیعیان در مقابل امامشان چگونه باید باشد، الگوی کامل و سازنده‌ای است در تمام قرون و اعصار که شیعیان خود را با آن تطبیق دهند و اعمال و یا حتی عقاید خود را بر این مبنا پیاده کنند.

کلام ائمه، هم ظاهر و هم باطن دارد و روش تحلیل محتوا می‌تواند مفاهیم دعا را به صورت ساختاری بسط دهد و آن‌ها را طبقه‌بندی، و در قالب نمودار و مدل ارائه نماید. بنابراین، روشی کاربردی در حوزه علوم قرآن و حدیث، به‌ویژه در تبیین اندیشه معصومان^(ع) می‌باشد. در ابتدا مفهوم و اهمیت دعا در حق همسایگان بیان خواهد شد، سپس درباره صحیفه سجادیه و دعای ۲۶ توضیحاتی آورده می‌شود و پس از بیان مختصری از روش تحلیل محتوا، جداول و نتایج این پژوهش بررسی خواهند شد.

۲. پیشینه پژوهش

صحیفه سجادیه، یکی از کتب معتبر شیعه است و با توجه به مضامین بلند آن و نیاز جامعه به استفاده از این کلمات گویبار، ارزش آن برای همه مشخص است. این دعا

بارها به قلم بزرگان مطرح، و شروح زیادی نیز بر آن نوشته شده است. شرح‌های فارسی بر دعا، مانند *دیار عاشقان* اثر حسین انصاریان (ر.ک؛ انصاریان، ۱۳۷۳، ج ۶: ۵۳۵-۵۶۸)، شرح‌های عربی، مانند *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین* اثر سید علیخان حسینی (ر.ک؛ حسینی مدنی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۱۷۵-۱۴۷) و شرح‌های لغوی که در آن‌ها لغات دعا را معنا کرده‌اند، مانند *تعلیقات علی الصحیفه السجادیة* اثر فیض کاشانی (ر.ک؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۷ق.: *تعلیقات علی الصحیفه السجادیة*).

در این تحقیق، دعای ۲۶ را با استفاده از روش تحلیل محتوا بررسی می‌شود. پژوهش‌های انجام شده بر مبنای روش تحلیل محتوا در حوزه علوم دینی، به‌ویژه متون حدیثی نشان داده است که این روش، قابلیت‌های بسیار خوبی برای فهم و نقد احادیث دارد. به همین سبب، محققان و پژوهشگران عرصه علوم دینی به دلیل استفاده بهینه از دانش خود و عرضه بهینه آن به گروه‌های مختلف جامعه، باید سعی کنند از این روش در تحقیقات خود بهره گیرند.

۳. مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی

۳-۱. دعا

«دعا»، کلمه‌ای عربی از ریشه «د-ع-و» و به معنای مایل ساختن چیزی به سوی خود با صدا و کلام است (ر.ک؛ ابن فارس، بی تا: ذیل ماده دعوا)، اما ابو‌هلال عسکری اصل آن را درخواست انجام کاری می‌داند (ر.ک؛ عسکری، ۱۴۱۲ق.: ۵۳۴) که جمع آن، «ادعیه» است (ر.ک؛ جوهری، ۱۳۷۶. ذیل ماده دعوا).

دعا در اصطلاح به معنای درخواست انجام کاری از مدعو است که به صورت جمله امر یا نهی و گاه به صورت جمله خبری، مانند «عَفَّرَ اللَّهُ لَكَ» می‌آید. فرق آن با امر این است که در دعا، مرتبه مخاطب فراتر از داعی و در امر، فروتر است. همچنین، دعا اجابت می‌شود، در حالی که امر، اطاعت می‌گردد (ر.ک؛ طوسی، بی تا، ج ۴: ۴۲۴).

بر اهمیت دعا در قرآن کریم و روایات اسلامی تأکید شده است. از مهم ترین آیات قرآن در بیان ارزش دعا نزد خداوند و فضیلت انقطاع از خلق، آیه ۶۰ سوره غافر است که مردم را به دعا کردن امر می کند و نوید اجابت می دهد و دعا را عبادت می شمرد و ترک کننده عبادت خدا از سر بزرگی طلبی را، از دوزخ بیم می دهد (ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۰ق. : ۳۴۹).

علامه طباطبائی با استناد به احادیث، دعا را از سنخ عبادت دانسته اند و هر عبادتی را نیز دعا خوانده اند (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۳۴۳). در روایات، شرطهایی برای استجاب دعا ذکر شده که مهم ترین آنها، انقطاع از غیر خدا و رو کردن با تمام وجود به سوی خداست و اگر بنده به طور کامل از خلاق جدا شود و این حالت به حقیقت حاصل گردد، هر چه بخواهد، خدا به او می دهد (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷ق. ج ۲: ۶۶ و متقی الهندی، ۱۴۰۹ق.، ج ۳: ۷۰۳).

در احادیث به تأثیر شماری از اسمای حسناى خداوند در اجابت دعا اشاره گردیده است و بر برخی اسمای، مانند رب، ارحم الراحمین، ذوالجلال و الاکرام و... تأکید شده است (ر.ک؛ برقی، ۱۳۳۰، ج ۱: ۳۵؛ ترمذی، ۱۴۰۳ق.، ج ۵: ۱۹۰). بر اساس برخی روایات، معصومین^(ع) مصداق اسمای حسناى خدا هستند و به واسطه آنها دعاها مستجاب می شود (همان: ۳۰۹ و ابن بابویه، ۱۳۶۳: ۵۴). همچنین، در روایات آمده است که چون خداوند با اسم اعظم خوانده شود، پاسخ می دهد و آنچه بنده از او خواسته است، عطا می کند (ر.ک؛ الصحیفه السجادیة، ۱۳۷۶: ۱۸۲؛ ابن حنبل، بی تا، ج ۳: ۲۴۵؛ ابن اشعث، ۱۴۲۱ق.، ۲۵۴ و ابن بابویه، ۱۴۱۲ق.، ۳۵).

گاهی از گناه به طور کلی، به عنوان مانع نام برده شده است (ر.ک؛ کلینی ۱۴۰۷ق.، ۲۹۶) و ممکن است عدم استجاب دعا، حکمت الهی و علم خدا به مصلحت بنده باشد. از امیرالمؤمنین علی^(ع) نقل شده است که گرم خداوند سبحان، حکمت او را نقض نمی کند. از این رو، همه دعاها اجابت نمی شود (لیثی، ۱۳۷۶: ۱۵۱). در روایات متعددی آمده است که اگر دعای بنده اجابت نشود، یا بهتر از آن در همین دنیا به او داده می شود،

یا ذخیره آخرت او می‌گردد، یا به همان اندازه از او بلا دفع می‌شود، یا از گناهانش بخشیده می‌شود و یا برایش حسنه نوشته می‌شود (ابن حنبل، بی تا: ۱۸؛ ترمذی، ۱۴۰۳ق.: ۲۴۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق.: ۲۵۳ و حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶ق.، ج ۱: ۴۹۴).

در کتاب‌های حدیثی شیعه و سنی، برای ساعات روز، ماه‌های قمری و برخی زمان‌ها و مکان‌های ویژه و نیز برای حالات و عوارض و حوادثی که برای انسان پیش می‌آید، دعاها و ذکرهای گوناگون قرآنی و غیرقرآنی نقل شده‌است که به آن‌ها «دعای مأثور» گفته می‌شود.

۲-۳. وظایف

وظیفه یا تکلیف، گاهی به مفهوم بسیار وسیع برای اشاره به اعمالی (یا حتی خودداری از اعمالی) به کار برده می‌شود که به وسیله قوانینی امر یا نهی می‌شود که بر حوزه‌های مهم زندگی اجتماعی حاکم بوده یا به عنوان قوانین حاکم بر هر نوع همکاری، مورد قبول باشند. وظایف را می‌توان به سه دسته زیر تقسیم نمود:

- وظیفه قانونی: هرگاه مقررات، قانون یا اشخاص را به انجام دادن عملی یا به خودداری از انجام آن ملزم سازند، کلمه تکلیف (وظیفه) مطرح می‌شود.

تکلیف و وظیفه به یک معنا نیست و از سوی دیگر، پیروی یا الزام موضوع، ارزیابی تکلیف نمی‌باشد.

- وظیفه اخلاقی: برای اشاره به هرگونه عملی به کار می‌رود که شخص برای انجام دادن یا انجام ندادن آن، دلیلی اخلاقی داشته باشد. برخی به این نحوه کاربرد خرده می‌گیرند که اخلاق دلایل گوناگونی را برای انجام عمل شامل می‌شود و باید کرداری را که صرفاً به اعتبار پیامدهایش اخلاقاً پسندیده است، یا به عنوان کاری فوق وظیفه‌شناسی یا قهرمانی‌گری، اخلاقاً شایسته‌تر است، از وظایفی که معرف «حداقل» جوهر

اخلاقی است و از طریق، قواعد و مقررات استقرار یافته لازم برای زندگی اجتماعی مقرر شده‌اند، متمایز کرد.

- وظیفه سیاسی: این اصطلاح هرگاه برای اشاره به وظایف قانونی مأموران دولت (قوای مقننه، قضاییه یا مجریه) به کار برده نشود که به موجب آن اغلب قانون «عمومی» نامیده می‌شود، به وظیفه (یا وظیفه ادعایی) «شهروند در اطاعت از قانون» اشاره می‌کند. این، وظیفه‌ای «اخلاقی» است و با وظایف دیگر از لحاظ دامنه اعمالی که باید انجام داده شوند، تفاوت دارد. این وظیفه در اصل وظیفه اطاعت یا سرسپردگی به یک «قدرت سیاسی» است.

۳-۳. علم اخلاق

اخلاق در لغت، جمع «خلق» است و خلق، ملکه‌ای را گویند که مقتضی سهولت صدور فعل، بدون تفکر و تأمل است (ر.ک؛ نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳ق، ۶۰ و دوانی، ۱۳۹۱: ۳۸). علم اخلاق، علمی است که در آن، از تهذیب نفس و چگونگی رابطه افراد خانواده با یکدیگر و با جامعه بحث می‌شود. به نظر علامه طباطبائی^(ه)، علم اخلاق عبارت از فنی است که درباره ملکات انسانی بحث می‌کند؛ ملکاتی که مربوط به قوای نباتی، حیوانی و انسانی اوست و هدف این بحث آن است که فضایل را از رذایل جدا سازد؛ یعنی این علم می‌خواهد معلوم کند که کدام یک از ملکات نفسانی انسان، خوب و بد و نیز مایه کمال و فضیلت اوست و چه ملکاتی، بد و رذیله و مایه نقص اوست، تا آدمی بعد از شناسایی آن‌ها، خود را با فضایل آراسته سازد و از رذایل فاصله گیرد (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۳۶۸). پس غایت و هدف علم اخلاق، شناخت فضیلت‌ها و چگونگی به کارگیری آن‌ها در راستای تزکیه نفس و شناخت پلیدی‌ها به منظور پاک کردن نفس از آن‌هاست؛ به همین سبب، علم اخلاق را علم سلوک یا تهذیب اخلاق یا حکمت عملی نامیده‌اند (ر.ک؛ صلیبا، ۱۳۷۰: ۲۰).

۴-۳. شیعیان

شیعه، در لغت به معنای پیرو، یار، دسته و گروه است (ر.ک؛ فراهیدی، ۱۴۱۰: ذیل واژه «تشیع») و در اصطلاح، به کسانی گفته می‌شود که امام علی^(ع) را جانشین بلافضل پیامبر^(ص) از سوی خدا می‌دانند، در برابر اهل سنت که جانشینی پیامبر^(ص) را به انتخاب مردم واگذار می‌کنند (ر.ک؛ ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸: ۳۵۴).

در قرن نخست قمری، کلمه شیعه در معنای لغوی آن به کار می‌رفت و به دوستان و پیروان کسی، شیعه او گفته می‌شد. بنابراین، به کسانی که حضرت علی^(ع) را بر عثمان مقدم می‌دانستند، شیعه علی^(ع) می‌گفتند. البته از این گروه به عنوان شیعه سیاسی در برابر شیعه اعتقادی یاد می‌شود (یعنی کسانی که معتقد بودند جانشین بلافضل پیامبر^(ص) حضرت علی^(ع) است) (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۹). بعدها شیعه فقط به کسانی اختصاص یافت که جانشینی حضرت علی^(ع) را از سوی خدا و منحصر در اولاد او می‌دانستند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۶۹).

وجه مشترک اعتقادات تمام شیعیان، باور به انتصاب علی بن ابیطالب^(ع) برای جانشینی محمد^(ص) و امامت پس از وی از سوی خداوند است. شیعیان معتقدند فقط خداست که می‌تواند شخصی را برای حفظ اسلام، تعلیم شریعت و رهبری امت به عنوان امام نصب نماید. اما دسته‌های مختلف شیعیان درباره شرایط امامت، اشخاصی که به عنوان امام منصوب شده‌اند و مأموریت امام اختلاف نظر دارند و بر اساس تفاوت دیدگاه ایشان در موضوع امامت، شاخه‌های شیعه از هم متمایز می‌شوند (Atlas of the Middle Eas, 2008: 86).

درباره تاریخ پیدایش شیعه، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. برخی از آن‌ها عبارتند از: زمان حیات پیامبر اسلام^(ص)، پس از ماجرای سقیفه، بعد از قتل عثمان (ر.ک؛ ابوزهره، ۱۹۸۹م: ۳۳)، پس از ماجرای حکمیت (ر.ک؛ محرمی، ۱۳۸۲: ۴۹). البته در زمان پیامبر^(ص)، برخی از بزرگان صحابه، مانند سلمان، ابوذر، مقداد و عمار معتقد بودند که

خداوند حضرت علی^(ع) را به امامت و نیز جانشینی پیامبر^(ص) منصوب کرده است. از این افراد، به عنوان نخستین شیعیان و ارکان تشیع یاد می شود (ر.ک؛ نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۷).

۳-۵. صحیفه سجادیه

صحیفه سجادیه، مجموعه دعاهایی است که امام زین العابدین^(ع) انشاء فرموده اند و فرزند بزرگوارشان امام محمدباقر^(ع) و نیز برادرش زیدبن علی آن‌ها را نوشته اند و امام جعفر صادق^(ع) نیز در مجلس حاضر بود و آن‌ها را می شنید. از صحیفه سجادیه که سند آن به امام سجاده^(ع) منتهی می شود، به «أخت القرآن» و «تجیل اهل البیت^(ع)» و «زبور آل محمد^(ص)» و «صحیفه کامله» تعبیر شده است (ر.ک؛ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ۱۸). صحیفه سجادیه مشتمل بر ۵۴ دعاست. گفته اند علت نامگذاری این کتاب به «صحیفه کامله» این است که نزد «زیدیه»، نسخه ای از صحیفه وجود دارد که کامل نیست، بلکه در حدود نصف صحیفه کامله است. به همین سبب، امامیه، صحیفه موجود نزد خویش را صحیفه کامله گویند (ر.ک؛ همان).

صحیفه سجادیه از نظر سندی، در حد تواتر است. آقابزرگ تهرانی در این زمینه می گوید: «صحیفه اولی که سند آن به امام زین العابدین^(ع) می رسد... از متواترات و نزد اصحاب است؛ چراکه از ویژگی آن، این است (که تمام اصحاب از اساتید خود) اجازه نقل آن را در تمام طبقات رجالی و در تمام عصرها گرفته اند» (همان: ۱۹). همچنین، محمدتقی مجلسی ادعا نموده است که او در نقل و روایت صحیفه، یک میلیون سند دارد (ر.ک؛ الصحیفه سجادیه، ۱۳۸۰: ۹). از نظر محتوایی، امام سجاده^(ع) در دعاهایش نخست حمد و ستایش خدا را به جا می آورد، سپس بر پیامبر^(ص) و خاندان او درود می فرستد، به گونه ای که در این صحیفه، کمتر دعایی است که در آن، از تعبیر صلوات استفاده نشده باشد. در پایان نیز حاجت خود را از خدا درخواست می نماید (ر.ک؛ معتزلی، ۱۴۱۵ق: ۱۳؛ ۲۲۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق: ج ۱: ۱۸۱ و سهمی، بی تا: ۱۸۹).

عناوین دعاهای صحیفه، مختلف است و بسیاری از معارف اسلامی در ضمن دعاهای آن بیان شده است. در این کتاب، مباحث خداشناسی، هستی‌شناسی، عالم غیب، فرشتگان، رسالت انبیاء، جایگاه پیامبر و اهل بیت^(ع)، امامت، فضایل و رذایل اخلاقی، گرامیداشت اعیاد، مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی، یادآوری نعمت‌های مختلف خداوند، آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز، عبادت و... در قالب دعا بیان شده است. معروف‌ترین دعای صحیفه، دعای مکارم الأخلاق است.

صحیفه سجادیه کامله، مجموعه‌ای از ۷۵ دعا و نیایش بوده است که امام سجاد^(ع) املا کرده است و امام باقر^(ع) و برادرش، زید بن علی، آن را در دو نسخه نوشته‌اند. نسخه زید بن علی به فرزندش یحیی بن زید می‌رسد و او آن را برای حفاظت از تصاحب بنی امیه، به متوکل بن هارون می‌دهد. متوکل بن هارون که از اصحاب امام صادق^(ع) است، مجموعه‌ای را که در اختیار داشت، به آن حضرت^(ع) عرضه کرد و با نوشته امام محمد باقر^(ع) مقابله می‌کند و هیچ اختلافی در آن‌ها نمی‌یابد. آنگاه مطابق با وصیت یحیی بن زید، آن را در حضور امام صادق^(ع) به محمد و ابراهیم، دو فرزند عبدالله بن حسن، تحویل می‌دهد. پس از آن، امام صادق^(ع) خود صحیفه را بر متوکل املا می‌نماید. متوکل در این زمینه می‌گوید: «امام صادق^(ع) هفتاد و پنج دعا به من املا فرمود. یازده باب آن از دستم رفت و شصت و چند باب آن را حفظ کردم...» (الصحیفه کامله السجادیه، ۱۳۹۰: ۱۷)

۴. پرسش پژوهش

- برابند تحلیل محتوای دعای ۲۶ صحیفه سجادیه چگونه است؟

کلمات گهربار ائمه اطهار، پس از قرآن کریم، گرانقدرترین میراث دین مبین اسلام و دستورالعملی برای سعادت هر دو جهان است. این محتوای غنی و هویت‌بخش قابلیت آن را دارد که در حوزه‌های مختلف علوم بشری مورد استفاده باشد و مبنای مطالعات بنیادین و کاربردی در نظر گرفته شود. به نظر می‌رسد، آنچه امروز می‌تواند راهگشای فهم بسیاری از وقایع آن دوران باشد، تبیین دیدگاه‌ها و مبانی نظری ائمه اطهار از خلال تجزیه

و تحلیل گفتار ایشان با استفاده از روش‌های علمی و دقیق باشد؛ چرا که به واسطه فهم گفتمان هر شخص و چینش منطقی کلمات او در کنار یکدیگر است که می‌توان به درکی جامع از دیدگاه‌های آن فرد و اعماق اندیشه‌های وی دست یافت. از جمله روش‌های تحقیق، روش تحلیل محتوا است که پژوهش‌های انجام شده بر مبنای آن در حوزه علوم دینی و به ویژه متون حدیثی نشان داده که این روش، قابلیت‌های بسیار خوبی در فهم و نقد احادیث دارد و از همین روی است که محققان و پژوهشگران عرصه علوم دینی به سبب استفاده بهینه از دانش خود و عرضه بهینه آن به گروه‌های مختلف جامعه، از این روش در تحقیقات خود بهره می‌گیرند (ر.ک؛ جانی‌پور، ۱۳۹۲: ۲۷-۵۷).

تحلیل محتوا از روش‌های اسنادی است که به بررسی نظام‌مند، عینی، کمی و تعمیم‌پذیر پیام‌های ارتباطی می‌پردازد. این روش در دسته‌بندی روش‌ها، پهنانگر محسوب می‌شود و از آن برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌پردازد و در نتیجه، وارد تأویل و نشانه‌شناسی محتوای پیام نمی‌شود. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است. هرچند در رویکردهای اولیه ادعا می‌شد که تحلیل محتوا می‌تواند علاوه بر محتوای پیام، به ویژگی‌های مؤلف و تأثیر بر مخاطب بپردازد، اما امروزه دو کارکرد اخیر را تنها در روش‌های تلفیقی میدانی و اسنادی امکان‌پذیر می‌دانند. از تحلیل محتوا در طیفی از رشته‌های علوم ارتباطات، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، زبان‌شناسی و مطالعات رسانه استفاده می‌شود. این روش در زمینه روزنامه‌ها، کتب درسی، فیلم‌های سینمایی، برنامه‌های تلویزیونی، سخنرانی‌ها، پاسخ‌های باز به سؤالات و مصاحبه‌ها و سایر حوزه‌های پیام‌های ارتباطی به کار گرفته می‌شود. معمولاً زمانی که از تحلیل محتوا به عنوان یک روش نام برده می‌شود، تحلیل محتوای کمی مورد نظر است. با این حال، امروزه از تحلیل محتوای کیفی نیز در روش‌های پژوهش اسنادی نام برده می‌شود که به گونه‌ای، همان تحلیل محتوای مضمونی یا تماتیک است. در تحلیل محتوای کیفی، تلاش بر این است تا با کدگذاری باز، محوری و زمینه‌ای، مقولات محتوایی موجود در پیام‌های ارتباطی، شناسایی و استخراج شود (ر.ک؛

نئوندورف، ۱۳۹۵: ۵۳). به این ترتیب، با استفاده از این روش، کاری علمی، دقیق و قابل استناد خواهیم داشت.

۵. روش پژوهش

در این بخش از پژوهش، جداول تحلیل محتوا آورده شده است. این جداول با استفاده از روش تحلیل محتوا تهیه، و نتایج حاصل از جداول نیز بررسی و بیان شده است.

۱-۵. امام شناسی

جدول زیر مربوط به امام شناسی است. در ابتدای دعا، امام^(ع) به لزوم برائت از دشمنان و شرایط شیعیان واقعی، و در فرازهای پایانی دعا به بخش امام شناسی اشاره کرده اند. با توجه به جدول فراوانی حاصل از تحلیل محتوا، اهمیت و جایگاه بحث امام شناسی در گفتار ایشان مشخص می شود، به طوری که حدود یک هفتم دعای امام^(ع) به این بحث مربوط می باشد. باید برای شناخت امام برحق و فضایل ایشان دعا کرد و خوشبختی بدون شناخت امام^(ع) و فضائل او ممکن نیست.

موضوعات برداشت شده	متن دعا
بهره کامل را از آنچه دست مسلمانان هست، از خدا بخواهیم.	«وَأَجْعَلْ لِي أَوْفَى الْحُطُوطِ فِيمَا عِنْدَهُمْ: و سهمی کامل تر از آنچه از خوبی ها نزد آنان است، برای من قرار ده.»
خداوند باید بصیرت ما را در شناسایی امام و معرفت فضایل او زیاد کند.	«وَزِدَّهُمْ بَصِيرَةً فِي حَقِّي وَمَعْرِفَةً بِفَضْلِي: بصیرت آنان را در حق من و معرفت ایشان را به فضل من زیاد کن.»
امام برای اینکه او را بشناسیم دعا می کند.	
باید برای شناخت امام حق دعا کرد.	
باید برای شناخت فضایل امام دعا کرد.	
نتیجه شناخت امام.	«حَتَّى يَسْعَدُوا بِي وَأَسْعَدَ بِهِمْ: تا به

وسیلۀ من اهل سعادت شوند، و من نیز به سبب آنان نیکبخت گردم».	خوشبختی بدون شناخت امام و فضایلش ممکن نمی‌باشد.
	بین امام و مسلمانان رابطه‌ای متقابل برقرار است.
	مؤمنان در قبال هم مسئول هستند و باید برای هدایت یکدیگر بکوشند.

جدول ۱: امام‌شناسی

۲-۵. یاری رساندن به شیعیان

جدول زیر درباره‌ی طلب یاری از خدا برای یاری شیعیان و پیروان ایشان و نیز شرایط مربوط به مشورت دادن می‌باشد. با توجه به سخنان امام^(ع)، می‌توان به جایگاه مهم یاری و همراهی با شیعیان و همسایگان از نظر ایشان پی برد و در زندگی از این اصول پیروی نمود. همچنین، اهمیت یاری کردن ناتوانان و ضعیفان و لزوم توجه به آنان از دیگر درس‌های این دعا می‌باشد. خیرخواه بودن در مشورت دادن به سایرین و هدایت آنان از مواردی است که مورد تأکید ایشان است. این مطلب نیز حدود یک‌هفتم صحبت‌های امام^(ع) را شامل می‌شود که خود نشان‌دهنده‌ی اهمیت این موضوع نزد ایشان است:

موضوعات برداشت شده	متن دعا
دعای خود را با صلوات شروع کنید؛	«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَتَوَكَّلْ فِي جِيرَانِي وَ مَوَالِي الْعَارِفِينَ بِحَقِّنَا، وَالْمُنَابِذِينَ لِأَعْدَاتِنَا بِأَفْضَلِ وَلَايَتِكَ: بار خدایا، بر محمد و آل او درود فرست و مرا درباره‌ی رعایت حق همسایگان و دوستانم که به حق ما معرفت دارند و با دشمنان ما در ستیزند، به بهترین صورت یاری فرما».
دعا برای پیامبر و خاندان او.	
دعا برای همسایگان.	
لزوم برائت از دشمنان اهل بیت.	
دوستان امامان کسانی هستند که عارف به حق آنان هستند و از دشمنان آن‌ها تبری می‌جویند.	
شرط قرارگیری در ولایت ائمه، دوست	

داشتن ایشان است.	
شرط قرارگیری در ولایت ائمه، عارف به حق ایشان بودن است.	
شناخت حق اهل بیت.	
لزوم قدرشناسی از دوستان و همسایگان.	
اهل بیت ^(ع) پیروان خود را یاری می کنند.	
یاری ناتوان جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَأَلَّا خُذَ بِمَحَاسِنِ أَدَبِكَ فِي إِرْفَاقِ ضَعِيفِهِمْ: وَبِهَ كَارِ كَرَفْتِنِ آدَابِ نِيكُوِيَتَ دَرِ اِرْفَاقِ بِهَ ضَعِيفَانِ مَوْفِقِ فَرْمَا».
باید ناتوان را یاری کرد.	
آداب نیکو از جانب خداست.	
برآوردن حاجات جزء آداب نیکوی الهی است.	وَسَدِّ خَلَّتِهِمْ. و برآوردن حاجت آنان.
باید حاجات ناتوانان را برآورده کرد.	
هدایت طالبان حق، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَهِدَايَةِ مُسْتَرْشِدِهِمْ: وَ هِدَايَةِ رَاهِجُوِيَانِ».
باید طالبان حق را هدایت کرد.	
خیرخواهی در مشورت دادن، جزء آداب نیکوی الهی است.	
باید خیر خواه کسی باشند که با آنها مشورت می کند.	«وَمُنَاصَحَةِ مُسْتَشِيرِهِمْ: وَ خَيْرِ خَوَاهِي نَسَبَتْ بِهَ مَشَوْرَتِ كَنَنْدِ گَانِ».
از شرایط مشورت کنندگان، خیرخواهی است.	
یاری ستمدیده، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَنُصْرَةَ مَظْلُومِهِمْ: وَ يَارِي دَادِنِ بِهَ سَتْمِدِيدِ گَانِ».
باید به یاری ستمدیدگان برخاست.	

جدول ۲: یاری رساندن به شیعیان

۳-۵. محبت کردن به شیعیان

جدول زیر مربوط به سخنان گهربار امام^(ع) و توصیه‌های ایشان درباره همسایگان و شیعیان است؛ از جمله اینکه وظایف شیعیان، عیادت از بیماران و دیدار با مسافران می‌باشد و نیز اعطای لوازم، مایحتاج و بخشش مداوم نسبت به مؤمنان و بخشش قبل از درخواست، از موارد مورد نظر امام^(ع) است که نشان‌دهنده علاقه ایشان به برقراری روابط دوستانه و محبت‌آمیز بین شیعیان می‌باشد. با این اعمال ظاهراً ساده، روابط دوستی بین شیعیان مستحکم می‌شود و جامعه، محیطی دلپذیر و سرشار از عاطفه خواهد شد. از دیگر موارد مورد نظر امام^(ع)، دوست داشتن همه مسلمانان و چشم‌پوشی از لغزش‌های آنان و فروتنی نسبت به ایشان است، به‌ویژه رحمت نسبت به آسیب‌دیدگان از ایشان و دوستی با مؤمنان در غیبت آنان و خیرخواهی نسبت به مسلمانان. این موارد از نقاط تمرکز سخنان می‌باشد و می‌توان یکی از ارکان اصلی این دعا را ایجاد همدلی و محبت بین شیعیان دانست و امام^(ع) در حین دعا، به تعدادی از اعمالی که سبب استواری و محبت بین شیعیان می‌شود، اشاره نموده‌اند.

موضوعات برداشت شده	متن دعا
عیادت بیمار، جزء آداب نیکوی الهی است. باید به عیادت بیمار رفت.	«وَ عِيَادَةَ مَرِيضِهِمْ: و عیادت بیماران».
دیدار بازگشته از سفر، جزء آداب نیکوی الهی است. باید به دیدار از سفر بازگشته رفت.	«وَ تَعَهُدِ قَادِمِهِمْ: و دیدار نمودن از مسافران برگشته به وطن».
در احتیاجات زندگی باید به شایستگی به دوستان و همسایگان یاری رساند.	«وَ حُسْنَ مُوَسَاتِهِمْ بِالْمَاعُونِ: و حُسن مواسات در مایحتاج زندگی با آنان».
بخشش و هدیه دادن به دوستان و همسایگان باید در نیازهای اولیه زندگی باشد.	

باید آداب نیکوی الهی را فرا گرفت	
بخشش و هدیه دادن، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَالْعُودِ عَلَيْهِمْ بِالْجِدَّةِ وَالْأَفْضَالِ: و دریغ نورزیدن از پیشکش و بخشش فراوان».
باید با فضل و جدیت احسان کرد.	
عطا کردن قبل از درخواست، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَاعْطَاءِ مَا يَجِبُ لَهُمْ قَبْلَ السُّؤَالِ: و عطا کردن پیش از درخواست موفق فرما».
باید قبل از درخواست سائل بخشید.	
روش برخورد با مسلمانان	
باید در مقابل مردم بر و نیکی داشت.	«وَآتَوَلَّى بِالْبِرِّ عَامَّتَهُمْ: و با همه آنان به نیکی رفتار کنم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک از خدا کمک بخواهید.	
روش برخورد با مسلمانان.	
باید با نرمی و تواضع با مردم برخورد کرد.	«وَاللَّيْنُ جَانِبِي لَهُمْ تَوَاضَعًا: و از باپ فروتنی با ایشان نرم باشم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک از خدا کمک بخواهید.	
روش برخورد با آسیب دیدگان.	
باید با آسیب دیدگان با رحمت و دلسوزی رفتار کرد.	«وَأَرْقُ عَلَى أَهْلِ الْبَلَاءِ مِنْهُمْ رَحْمَةً: و بر بلادیدگان آنان به آیین رحمت رقت آورم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک، از خدا کمک بخواهید.	
روش برخورد با مسلمانان.	
باید در باطن و دل مردم را دوست داشت.	«وَأَسِرُّ لَهُمْ بِالْغَيْبِ مَوَدَّةً: و در نبودشان دوستی و محبت خود را بر آنان ظاهر سازم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک از خدا کمک بخواهید.	

روش برخورد با مسلمانان.	«وَأَحِبُّ بَقَاءَ النُّعْمَةِ عِنْدَهُمْ نَصْحًا: و از سرِ اخلاص دلبسته دوام نعمت آنان باشم.
باید از روی خیرخواهی، دوام نعمت را برای مسلمانان خواست.	
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک از خدا کمک بخواهید.	

جدول ۳: محبت کردن به شیعیان

۴-۵. رعایت حقوق مسلمانان

جدول زیر مربوط به وظایف شیعیان درباره اقامه سنت خدا، لزوم برپایی سنت، و نیز لزوم حفظ اسرار مؤمنان است. واجب دانستن حقوق مسلمانان، رعایت کردن حقوق ایشان و لزوم رفتار نیک متقابل هم مورد تأکید امام^(ع) می باشد. اینکه هرچه برای نزدیکان خود می خواهیم، برای همه مسلمانان هم بخواهیم و هرچه برای خاصان رعایت می کنیم، برای همه مسلمانان رعایت کنیم و سرانجام، اینکه اگر مردم را امر به اخلاق پسندیده می کنیم، برای خود نیز چنین امری را در نظر داشته باشیم.

موضوعات برداشت شده	متن دعا
اقامه سنت بدون یاری الهی ممکن نیست.	«وَوَقَّعَهُمْ لِإِقَامَةِ سُنَّتِكَ: و ایشان را برای بپا داشتن سنت خود توفیق ده.»
لزوم برپایی سنت الهی	«وَوَقَّعَهُمْ لِإِقَامَةِ سُنَّتِكَ: و ایشان را برای بپا داشتن سنت خود توفیق ده.»
کتمان راز، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَكَيْتْمَانَ أَسْرَارِهِمْ: و پنهان داشتن راز مردم.»
باید راز دیگران را پوشاند	«وَكَيْتْمَانَ أَسْرَارِهِمْ: و پنهان داشتن راز مردم.»
عیب پوشی، جزء آداب نیکوی الهی است.	«وَسَتْرَ عَوْرَاتِهِمْ: و پوشاندن عیوب خلق خدا.»
باید عیب مردم را پوشاند.	«وَسَتْرَ عَوْرَاتِهِمْ: و پوشاندن عیوب خلق خدا.»
روش برخورد با مسلمانان.	«وَأَوْجِبُ لَهُمْ مَا أَوْجِبُ لِحَامَتِي: و هرچه را برای خویشان خود لازم
هرچه برای نزدیکان خود	«وَأَوْجِبُ لَهُمْ مَا أَوْجِبُ لِحَامَتِي: و هرچه را برای خویشان خود لازم

می خواهیم، برای همه مسلمانان هم بخوایم.	می دانم، در حق آنان لازم بدانم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک، از خدا کمک بخواهید.	
روش برخورد با مسلمانان.	
هر چه برای خاصان می خواهیم، برای همه مسلمانان هم بخوایم.	«وَأَرْعَى لَهُمْ مَا أَرْعَى خَاصَّتِي: و آنچه را برای مخصوصان خود رعایت می کنم، برای آنان نیز رعایت نمایم».
همه چیز به دست خداست.	
برای انجام کار نیک، از خدا کمک بخواهید.	
همان دعایی را که برای بقیه می کنید، برای خود نیز بکنید.	
اگر مردم را امر به اخلاق پسندیده می کنید، برای خود نیز چنین امری داشته باشید.	«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَارْزُقْنِي مِثْلَ ذَلِكَ مِنْهُمْ: خداوندا، بر محمد و آل او درود فرست و مرا نیز از طرف آنان رفتاری بدین صورت نصیب فرما».
همه چیز به دست خداست.	
انجام افعال پسندیده، روزی و رزق الهی است.	
روزی خود را از خداوند طلب کنید.	

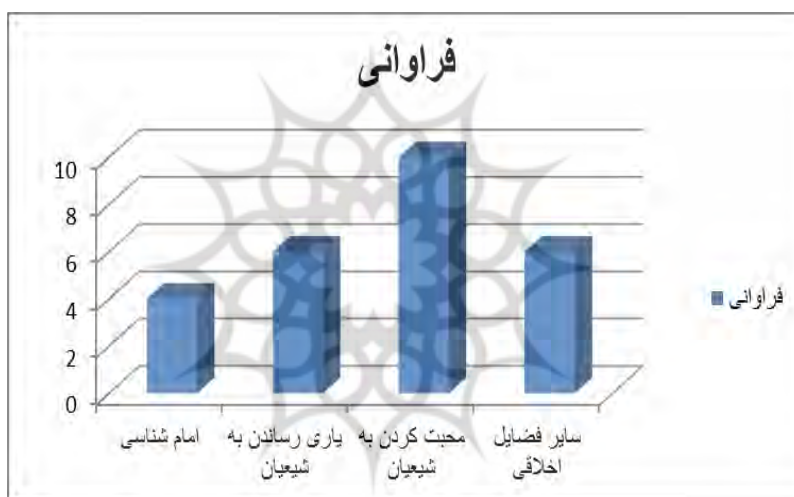
جدول ۴: سایر فضایل اخلاقی

۵-۵. نمودار سنجش فراوانی ها در جداول تحلیل محتوا

با توجه به جداول تحلیل محتوا و بررسی تعداد و فراوانی موضوعات برداشت شده از متن، نمودارهای فراوانی ذیل به دست آمد.

۶-۵. فراوانی موضوعات اصلی

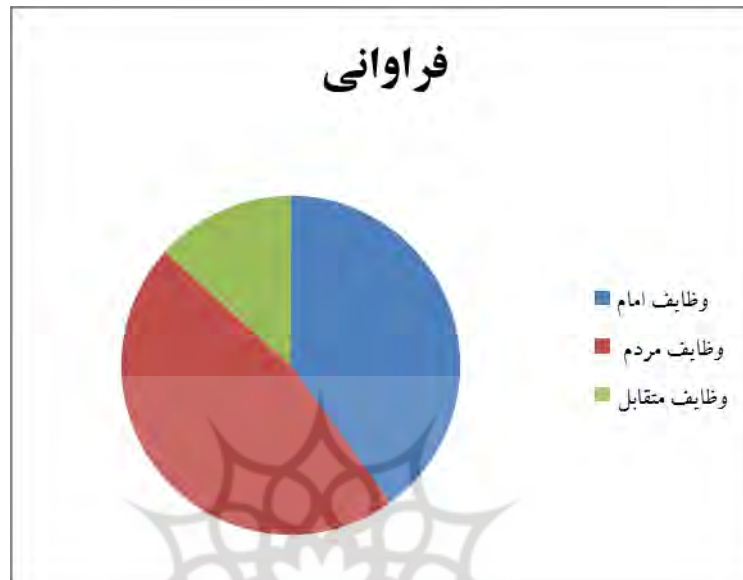
با دقت در این نمودار، درمی یابیم اعمالی که موجبات روابط عاطفی قوی تر را فراهم، و محبت بین شیعیان را بیشتر می کند، بالاترین حجم سخنان امام^(ع) را در بر می گیرد. همچنین، مبحث اعتقادی امام شناسی در این دعا، اهمیت این بحث را درباره امام^(ع) و شیعیان بیان می دارد. این دعا شامل مباحث اخلاقی و اعتقادی است که عمل به آن سبب ایجاد جامعه ای مهربان خواهد شد.

نمودار ۱: فراوانی موضوعات اصلی

۷-۵. فراوانی نوع خطاب امام^(ع)

با توجه به نوع خطاب امام^(ع) در این دعا درمی یابیم که حدود نیمی از این دعا بیان کننده وظایف شیعیان در قبال امام^(ع) می باشد و بخشی نیز مربوط به وظایف متقابل امام^(ع) و مردم است که طرفین باید آن ها را رعایت کنند. قسمت سوم شامل وظایف امام^(ع) در قبال مردم و شیعیان ایشان است.

نمودار ۲: فراوانی نوع خطاب امام

۸۵. فراوانی نوع رفتار شیعیان با یکدیگر

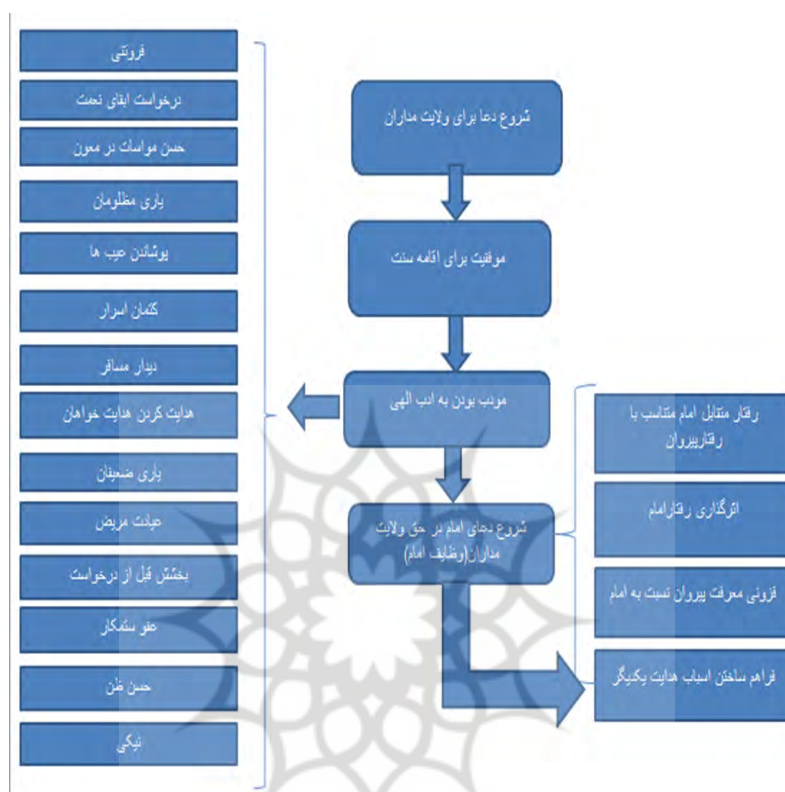
با بررسی دعا، بدین نتیجه می‌رسیم که بیشتر روش برخورد شیعیان با هم، از نوع رفتاری است و شیعیان در برخورد با یکدیگر، باید به این مسئله توجه زیادی داشته باشند و این موضوع را در برخورد با یکدیگر رعایت کنند. مرحله بعد، روابط قلبی و عدم حسادت و... می‌باشد و مرحله آخر مربوط به مسائل مالی و توجه به نیازمندان است.

نمودار ۳: فراوانی نوع رفتار شیعیان با یکدیگر

۶. نمودار تحلیلی دعای جهان شمول ۲۶ صحیفه سجادیه

پس از بررسی جداول، به این نتیجه می‌رسیم که امام^(ع) پس از تأکید بر اقامه سنت، مسئله مؤدب بودن را مطرح می‌کنند. مؤدب بودن به آداب الهی خود شامل دسته گسترده‌ای از موازین اخلاقی است که باید به وسیله مؤمنان رعایت شود. امام^(ع) پس از آشنا کردن پیروانشان با این آداب، شروع به دعا نمودن در حق ایشان می‌کنند و از خداوند می‌خواهند که به ایشان توفیق شناخت امام را مرحمت بفرماید. سپس هدف اصلی را بیان می‌کنند که عبارت است از سعادت‌مند شدن امام^(ع) و شیعیانشان به وسیله همدیگر. این جمله، اوج مهربانی و دلسوزی رهبر الهی به هدایت پیروانش را نشان می‌دهد. نمودار تحلیل جداول در شکل زیر آورده شده است.

نمودار ۴: نمودار تحلیلی دعای ۲۶

نتیجه گیری

- در این مقاله، با روش تحلیل محتوای مقوله‌ای و با مبنای بررسی کمی و کیفی و به روش کدگذاری باز و دریافت محض از متن، به بررسی دعای ۲۶ صحیفه سجادیه پرداختیم.

- این دعا مشتمل بر بیان وظایف امام و پیروان ایشان در سه سطح قالب‌بندی شده است: دسته‌ای از وظایف که مختص امام^(ع) و رابطه او با شیعیان خود در طول تاریخ می‌باشد،

دسته دوم مربوط به وظایف شیعیان در قبال امام خود است و دسته سوم، وظایف متقابل این دو گروه در مقابل هم است.

- مقوله‌های کلی دعای ۲۶ صحیفه در روند تحلیل محتوا به دو بخش اعتقادی و اخلاقی انجامید که بخش اخلاقی آن مشتمل بر سه مؤلفه است.

- یکی از مؤلفه‌های اخلاقی دعای امام^(ع)، مربوط به اعمالی است که سبب ایجاد روابط عاطفی میان شیعیان می‌شود. همچنین، تأثیر روابط محبت‌آمیز در سالم‌سازی جامعه، نشان از اهمیت مسئله دارد.

- موضوع یاری رساندن به شیعیان، مؤلفه اخلاقی دیگری است که نشان می‌دهد هر امری که موجب نزدیکی مؤمنان به هم می‌شود، مورد تأیید امام^(ع) می‌باشد، به ویژه یاری رساندن به ضعیفان و ناتوانان که به این امر محتاج‌تر هستند.

- سومین مؤلفه اخلاقی مربوط به نوع رفتار و تعامل شیعیان با یکدیگر است. بالاترین فراوانی مربوط به ویژگی‌های رفتاری و طرز برخورد شیعیان با یکدیگر می‌باشد و رفتارهای قلبی و مالی به ترتیب، بسامد کمتری دارند. این مسئله، اهمیت و لزوم دقت شیعیان در برخورد با یکدیگر را نشان می‌دهد.

- بخش اعتقادی کلام حضرت، اختصاص به شناخت امام^(ع) و رعایت حقوق متقابل امام و شیعیان دارد.

- ریزنگری و توجه امام سجاده^(ع) به تمام موارد اساسی و مورد نیاز شیعیان برای برقراری ارتباط مثبت اجتماعی، نشان‌دهنده علم والای ایشان و فراعصری دیدن مسائل است، به گونه‌ای که با گذشت اعصار متمدنی، نه تنها بر سخنانشان گرد کهنگی ننشسته، بلکه نیاز به پیاده‌سازی این سخنان در جامعه، بیش از پیش احساس می‌شود.

- با انجام موارد بیان‌شده در این دعا و پیاده‌سازی آن در جوامع، می‌توان به داشتن جامعه‌ای ایده‌آل نزدیک شد.

منابع و مأخذ

- ابن بابویه، علی بن حسین. (۱۳۶۳). *الإمامة و التبصرة من الحيرة*. قم: بی نا.
- _____ . (۱۳۹۸). *التوحید*. قم: چاپ هاشم حسینی طهرانی.
- _____ . (۱۴۱۲ق). *فضائل الاشهر الثلاثة*. بیروت: چاپ غلامرضا عرفانیان.
- ابن فارس، احمد. (بی تا). *معجم مقاییس اللغة*. تحقیق هارون عبدالسلام محمد. قم: مکتب الأعلام الإسلامی.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۲۱ق). *سنن أبی داود*. قاهره: بی تا.
- ابوزهره، محمد. (۱۹۸۹م). *تاریخ المذاهب الإسلامیة*. بیروت: دار الفکر العربی.
- ابن حنبل، احمد. (بی تا). *مسند الإمام أحمد بن حنبل*. بیروت: دار صادر.
- انصاریان، حسین. (۱۳۷۳). *دیار عاشقان: تفسیر جامع صحیفه سجادیه*. چ ۱. تهران: پیام آزادی.
- ایجی، میر سید شریف. (۱۳۲۵). *شرح المواقف*. تصحیح بدرالدین نعسانی. قم: الشریف الرضی.
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۳۰). *کتاب المحاسن*. تهران: چاپ جلال الدین محدث ارموی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ق). *أنساب الأشراف*. به کوشش سهیل زگار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۰۳ق). *سنن الترمذی و هو الجامع الصحیح*. ج ۳ و ۵. بیروت: چاپ عبدالرحمن محمد عثمان.
- تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۳ق). *الذریعة الی تصانیف الشیعة*. ایران - لبنان: بی نا.
- جانی پور، محمد و رضا شکرانی. (۱۳۹۲). «رهاوردهای استفادہ از روش "تحلیل محتوای کمی" در فهم احادیث». *پژوهش های قرآن و حدیث*. د ۴۶. ش ۲. صص ۲۷-۵۷.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*. تهران: نشر علم.

- جوهری، اسماعیل بن حماد. (١٣٧٦). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة*. قاهره: چاپ احمد عبدالغفور عطار.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (١٤٠٦ق.). *المستدرک علی الصحیحین*. بیروت: چاپ یوسف عبدالرحمان مرعشلی.
- حسینی مدنی، سید علیخان. (١٤٠٩ق.). *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- دوانی، جلال الدین. (١٣٩١). *اخلاق جلالی*. تهران: اطلاعات حکم و معرفت.
- سهمی، حمزه بن یوسف. (بی تا). *تاریخ جرجان*. بیروت - لبنان: عالم الکتب.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (١٣٦٤). *الملل و النحل*. تحقیق محمد بدران. قم: الشریف الرضی.
- الصحیفه السجادیة*. (١٣٧٦). ج ١. قم: بی تا.
- _____ (١٣٨٠). ترجمه سید صدرالدین بلاغی. با مقدمه ای از آیت الله مرعشلی نجفی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- الصحیفه کامله السجادیة*. (١٣٩٠). ترجمه جواد قیومی اصفهانی. ج ٢. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه).
- صلیبا، جمیل. (١٣٧٠). *واژه نامه فلسفه و علوم اجتماعی: فارسی - عربی - فرانسه - انگلیسی - آلمانی - لاتین*. ترجمه کاظم برک نسی و دیگران. تهران: بی تا.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (١٣٩٠). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ٢٠ جلد. ج ٢. لبنان - بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، الحسن بن الفضل. (١٤١٠ق.). *مکارم الأخلاق*. قم: انتشارات مؤسسه الأعلمی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. ١٠ جلد. لبنان - بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عسکری، ابو هلال. (١٤١٢ق.). *معجم الفروق اللغویة*. قم: بی تا.

- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق.). *العین*. تصحیح مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی. قم: نشر هجرت.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۰۷ق.). *تعلیقات علی الصحیفة السجادية*. تهران: مؤسسه البحوث و التحقیقات الثقافیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق.). *الکافی*. ج ۴. تهران: الإسلامیه.
- گولد، جولوس و ویلیام کولب. (۱۳۸۴). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه محمدجواد زاهدی. ج ۲. تهران: نشر مازیار.
- لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. قم: چاپ حسین حسینی بیرجندی.
- متقی الهندی، علی بن حسام الدین. (۱۴۰۹ق.). *کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال*. بیروت: چاپ بکری حیانی و صفوة سقا.
- محرمی، غلامحسن. (۱۳۸۲). *تاریخ تشیع از آغاز تا پایان نجیبت صغری*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معتزلی، ابن ابی الحدید. (۱۴۱۵ق.). *شرح نهج البلاغه*. به کوشش اعلمی. بیروت: مؤسسه اعلمی.
- نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق.). *اخلاق ناصری*. تهران: الإسلامیه.
- نوبختی، حسن بن موسی. (۱۴۰۴ق.). *فرق الشیعه*. بیروت: دار الأضواء.
- نوندورف، کیمبرلی ای. (۱۳۹۵). *راهنمای تحلیل محتوا*. ترجمه حامد بخشی و دیگران. ج ۱. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- Atlas of the Middle East*. (2008). 2^{Ed}. Washington D.C: National Geographic. Pp. 80-81.